

ESKİ İRANLILARDA XVARENA ANLAYIŞI VE BUNUN TÜRKLERDEKİ KUT İLE MÜNASEBETİ

Mehmet Tezcan*

Özet

Türklerle İrani kavimler arasındaki ilişkiler çok eskidir. M.Ö. V. veya IV. yy.lardan itibaren Saka ve diğer göçebe boylarda başlayan bu münasebet, M. S. I. yy.da kurulan Kuşanlardan itibaren artmış, İran'ın Ahura-Mazda / Mazdaizm / Zerdüştizm dini tesirleri Moğolistan ve Çin'e kadar yayılmıştı. Bu dinde ise başlangıçta tek bir tanrı anlayışı olup, putlara tapma geleneği bulunmuyordu. M.S. VI. yy.da Moğolistan ve Batı Türkistan sahasında kurulan Türk Kağanlığı döneminde İrani kavimlerle olan ilişkiler daha da sıklaştı. I. Türk Kağanlığı döneminde bazı Türk hükümdarlarının Budist oldukları veya Budizmi teşvik ettikleri biliniyorsa da II. Türk Kağanlığı idarecilerinin Budist olmadıkları ve buna da sıcak bakmadıkları, Tek Tanrı (Tengri) inancına sahip oldukları, gerek Orhun Kitabelerinden, gerekse Çin kaynaklarından anlaşılmaktadır. M.S. III. yy.da İran'da kurulan Sasanî İmparatorluğu ile VI. yy.da Moğolistan ve Batı Türkistan'da kurulan Türk Devletleri zamanında ilişkiler daha da artmıştır. Bu ilişkilerde aracı rolü ise daha çok Soğdlular oynuyorlardı. Türklerdeki Tengri ve Kut anlayışları ile İrani kavimlerde veya onlardan etkilenen civar göçebe devletlerdeki anlayışları karşılaştırdığımızda, aralarında bazı temel benzerlikler olduğu gözüküyor. Bu tür benzerlikleri Ahamenid / Pers İmparatorluğu ve II. Türk Kağanlığı'nın "devlet kitabeleri"nde de görmek mümkündür. Hakimiyeti ilâhî bir menşeye dayandıran Türklerde hükümdar, bunun bir belirtisi olarak kut taşırdı. İran'da kurulan Sasanî Devleti hükümdarları ise kut'a benzer şekilde hvarena adı verilen bir alamet taşıyorlardı ki bu, genellikle hükümdarın tacında bir sembol veya belirti şeklinde tezahür ediyordu.

Anahtar Kelimeler: *Ahura-Mazda, Sasaniler, Soğdlular, Türk Kağanlığı, Tengri, kut, hvarena.*

Abstract

Hvar(e)nah in Old Iranians and its relation with Turkish Qut

The relations between the Turks and the Iranian peoples are very old. From the 5th and 4th centuries BC these relations began with the Sakas and the other riding-nomadic peoples, and increased together with the Kushans from the 1st to 3rd centuries AD. From the time of Ahamenid Empire in the 6th century BC the religion of Ahura-Mazda / Zoroastrianism in Iran and its influences had already expanded to Mongolia and China from very earlier times on. In that religion there was only God just as those in the Turks. In the 6th and 7th centuries AD when the

* Dr, KTÜ. Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Trabzon. E-mail: tezcannm@isbank.net.tr

Turkish Kaghanates are founded in Mongolia and the Western Turkestan, the relations between the two peoples became more closed by the Sogdians. For example, the ruler of the 2nd Turkish Kaghanates was not Budist but in the belief of *Tengri*, and it seems that it was influenced from the Zurvanism in the Sasanians from the 3rd to 7th centuries AD. There were also some similarities between the Turks and the Iranians, with regard to the *qut* and *hvarena* which is a symbol of kingship of the Iranian empires and in general becomes on the crowns of the Sasanian shahs.

Key words: *Zoroastrianism, Sasanians, Sogdians, Turks, Tengri, qut, hvar(e)nah.*

Ahura-Mazda (Zoroastrianizm) Dini ve Bazı Özellikleri

İran'ın köklü ve temelde Tek Tanrılı dini olup, zaman zaman ismi verilirse de, en büyük Tanrı olarak kabul edilen Ahura-Mazda'ya nisbetle Mazdaizm veya Batı literatüründe "Zoroastrianizm" tabir edilen din, M.Ö. VII. yy.da İran'ın çok daha doğu ve kuzey-doğusundaki Harezmi, Soğdiana, Baktria, Sistan, hatta bunun da ötesindeki eyaletlerde ortaya çıkan Zerdüşt (Zaratuştra / Zoroaster) (M.Ö. 660-583) tarafından kurulmuş bir din idi.¹ Ahamenid (Pers) İmparatorluğu zamanında Ahura-Mazda dininin yani Mazdaizm'in, bir din olmaktan ziyade, Darius'un meşhur kitabesinden anlaşıldığına göre, bu kültürün sadece seremonilerinden ibaret olduğu sanılmaktadır.² Onun başlangıçta tek tanrılı bir din olup olmadığı da tartışmalı olmakla beraber,³ Zerdüşt, Tanrı Ahura-Mazda'dan aldığı bir görevle, Ahura-Mazda'yı tek bir tanrı kabul edip diğer bütün tanrı, kabile ilahlarını ve ruhları reddederek veya onun aşağısında kabul ederek dinî bir reform gerçekleştirdi: Buna göre, Ahura-Mazda (veya Orta Farsça tabiriyle Ormazd, Grekçede Oromasdes) Tek, her şeye Kâdir, her şeyi Bilen ve her yerde Hâzır ve Nâzır iyilik Tanrısıydı; dünya mevcut olmadan önce O vardı ve dünyanın Yaratıcı'sıydı. İnsan da Ahura-Mazda tarafından yaratılmıştı.⁴ Maamafih Ahura-Mazda'ya bir ilahî varlıklar grubu (Ameşa Spenta'lar) da refakat ediyordu.⁵

Ahura-Mazda dininin özellikleri hakkında oldukça teferruatlı bilgiler veren Grek tarihçisi Herodotos (I, 131.1-3) (aradan geçen 400 yıllık zamana rağmen Strabon da benzer şeyler söylüyor), şöyle diyor:

¹ Sims-Williams 2000: 1 (Bu eseri bana temin eden meslektaşım C. Benjamin'e çok müteşekkirim).

² Girşman 1978: 69, 73.

³ V. Lukonin, Zoroastrianizmi tek tanrılı bir din olarak kabul ediyor; Ona göre, onun yegâne tanrısı Ahura Mazda yani daha sonraki Hormizd idi; O, mülkün ve ışığın tanrısıydı. Bk. Lukonin 1986: 115.

⁴ Dandamayev 1988: 130.

⁵ Dandamayev 1994: 57-59; Eliade 2003: 381-382.

“Heykeller, tapınaklar veya altarlar yapmak ve bunları kullanmak onların adetleri değildir; ... Zeus’a (yani Ahuramazda’ya) dağların yüksek yerlerinde kurban sunarlardı; ayrıca Güneş ile Ay’a, Toprak, Ateş, Su ve Rüzgâra da kurbanlar sunarlardı. Sadece bunlar, başından beri onların kurban sundukları tanrılardır, Göğe kurban sunmayı daha sonra öğrendiler.”⁶

Ahemenid İmparatorluğu döneminde hükümdarlar, en kudretli tanrı olarak Ahura-Mazda’yı kabul ediyorlardı.⁷ İmparatorluğun Doğuya doğru yayılmasını müteakip Orta Asya’nın muhtelif bölgelerine kadar da sirayet eden Ahura-Mazda veya Mazdaizm’in etkisi, Sakalar, Kuşanlar gibi göçebe iktidarlarla birlikte bu bölgelerdeki devletler içerisinde de oldukça önemli bir yer edindi.

Kuşanlarla birlikte gelen önemli bir husus da, Budizmin, bilhassa onun Mahayana kolunun doğuya doğru yayılırken İrân’dan ve onun Ahura-Mazda dinindeki güneş ibadetinden bazı tesirler taşımasıdır. Çünkü Budist fikirler sadece Hindistan’da değil, onun kuzey-batısında bulunan ve Kuşan hâkimiyetindeki topraklarda da gelişmişti; buralarda İrân kültür tesiri had safhadaydı. Budizm’in Çin’e kadar yayılmasını temin eden ilk Budist rahiplerin ve Budizm’in temel eserlerini ilk tercüme edenlerin de genellikle İrân’dan geldikleri (mesela An Shigao⁸) düşünülecek olursa, Mahayana Budizmi’nin Mazdaist bir tesir altında göçebelere ve Çin’e girmiş olması kuvvetle muhtemeldir.⁹

Kuşanlar (M.S. I - III. yy.) döneminde bilhassa İrân’ın doğu bölgelerinde, Orta Asya ve Kuzey Afganistan’da da görülmekte olan Mazdaizm’in, Kuşan topraklarının bilhassa M.S. III. yy.ın ilk yarısında Sasaniler tarafından işgal edilmesinden sonra ve Sasanî din adamı Kartir zamanında da önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Meselâ, Sasanî dönemi Zoroastrianizmi’nde önemli bir yeri olan ve Kuşanlar’da da görülen savaş ve zafer tanrısı Orlagno / Vrlagno¹⁰ bu etkilerden biridir.¹¹ Kuşanlardan çok daha eski dönemlerde Mazdaizm’in bölgedeki izleri¹² için ise bir şey bilinmiyor.

⁶ <http://www.perseus.tufts.edu/cgi-bin/ptext?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0126&layout=&loc=1.131>; Herodotos 1973: 71; Cook 1983: 150.

⁷ Dandamaev 1998: 55.

⁸ Bu yazıda, Çince kelimelerin Latinleştirilmiş şekillerinin imlâsında Pinyin sistemi kullanılmıştır.

⁹ Mahayana Budizmi’nde İrân tesirleri hakkında bk. Ch’en 1973: 15-16.

¹⁰ Sasanilerde zafer tanrısı Verethraghna/Vretagna olarak isimlendirilmekteydi; Orlagno / Vrlagno da onun Kuşanlardaki bozulmuş şeklidir. Bk. Erdmann 1969: 53; Trever-Lukonin 1987: 24.

¹¹ Kuşan pantheon’unda kullanılan tanrılar ve Orlagno, Farro hakkında meselâ bk. Narain 1990: 166.

¹² Kuşanlar’daki Ahura-Mazda dini tesirleri hakkında bk. Staviskij 1986: 196-200.

Ahura Mazda Dininden Ayrılmalar ve Zurvanizm

İran'daki Parth / Arşak Hanedanı (M.Ö. III - M.S. III. yy.) dönemi hakkında bir şey söylemek ise çok daha zor; yapılan kazılardan anlaşılıyor ki Parthia'da din, Zurvanizm idi (aynı dinin iki ayrı doktrini); Ahura-Mazda hariç diğer tanrılar için tapınaklar ve tasvirler vardı. Onların dinini daha sonra Sasaniler tevarüs etmişlerdir.¹³ Sasaniler döneminde de bu din hakkında hemen hiçbir şey bilinmemekle birlikte, Sasanî Devleti'nin de inanç sistemi Ahura Mazda (Zoroastrianizm) dini idi.¹⁴ I. Shapur (241-272) gibi bazı Sasanî hükümdarları döneminde Ohrmazd, yani Ahura-Mazda'nın en büyük Tanrı kabul edildiği, hatta IV. Bahram gibi bazı Sasanî hükümdarlarının, Onu yegâne Tanrı kabul ettikleri kaynaklarda zikrediliyor. Bu dinde ateş ibadeti ana yeri işgal etmiş gözüküyor. Sasaniler zamanında öteki dinlerin üzerinde bir “*devlet dini*” teşkil etme süreci içerisinde Zoroastrianizm'de bazı ayrılmalar meydana geldi ki Zurvanizm de muhtemelen böyle bir şeydi.

Bu ayrılmalardan biri, “*Zaman*” veya “*Kader*” anlamına gelen ve bu sebeple ebedî “*Zaman Tanrısı*” olarak kabul edilen Zurvan'dan ismini alan Zurvanizm idi.¹⁵ Zurvan, iyilik ve kötülüğe eşit bir statü kazandırmak için Ohrmazd ve Ahriman'dan daha üstün bir Tanrı yaratmak üzere onların babası hüviyetine sokuldu; böylece iyilik de kötülük de o Tek Tanrı, yani Zurvan tarafından yaratılmış oluyordu.¹⁶ Bu bilgilerden şöyle bir netice çıkarılabilir:

“Gerek Tanrı Ahura Mazda (Ohrmazd), gerekse Ahriman'ın babası olarak Zurvan o zamanda İran'da geniş ölçüde yayılmıştı ve hükümdar Yazdegird'in 'başbakanı' Mihr Narseh tarafından da kabul edilmiştir”.

Gerçekten de o dönemde Ahura-Mazda dinine mensup kişilerin, Zurvanizm'e meyleden kişilere saldırdıklarına dair elimizde her hangi bir delil yoktur. Hatta IV. Behram'ın, sadece tek Bir Tanrı tanımayı kabul ettiği söyleniyor; ama bu durumun, onu Zurvanist mi, yoksa Ahura-Mazda dini mensubu mu yaptığı anlaşılamiyor.¹⁷ Ama anlaşılan o ki adı ister Mazdaizm (Zoroastrianizm), ister Zurvanizm olsun bu din, başlangıçta da Tek Tanrılı bir din olup biricik tanrısı Ahura Mazda idi.

¹³ Girşman 1978: 73.

¹⁴ Trever-Lukonin 1987: 22-23.

¹⁵ Pigulevskaya 1958: 49; Frye 1968: 54.

¹⁶ Frye 1962: 223; Lukonin 1969: 76; Gignoux-Litvinsky 1996: 403-408.

¹⁷ Frye 1984: 321 ve n. 97; Duchesne-Guillemin 1983: 886.

Avesta'ya göre, bu dinin en önemli unsuru kabul edilen *Mithra* (Güneş), Zafer Tanrısı Verethragna ve Kraliyet talihi / kut'u *Xvarənah*, birbirleriyle sıkı sıkıya alâkalıydı.¹⁸ Bu din, daha sonraları bilhassa VI-VIII. yy.daki Türkler tarafından da geniş ölçüde kabul edilmiş; Horasan, Batı Türkistan ve Afganistan bölgelerine tayin edilen Türk beğleri, şadları, yabguları, bunu kabul etmişler; İrân'da rahat yüzü göremeyen Mazdaizm mensubu kişiler, kendi dinlerine mensup olan Türk hükümdarlarının topraklarına giderek oralarda sığınacak yerler bulmuşlar ve böylece Türkler arasında da oldukça geniş bir taraftar kitlesi oluşmuştur.¹⁹ Hatta İrân'ın Müslüman Araplar tarafından fethinden sonra bile bölgedeki eski Budist yerlerin zaman zaman Ahura-Mazda dininin kutsal yerleri olarak kullanılmayı sürdürdükleri ve buralardaki Mazdaist rahiplerin de eski görevlerine bir müddet devam ettikten sonra bilahare İslâm dinine ihtida ettikleri anlaşıyor.

Ahura-Mazda Dininin Göçebeler Muhitinde ve Çin'de Yayılması

Göçebeler arasında İrânî kavimlere ve "*İrano-Soğd*" kültürlerine en yakın olan kavim, yaşadıkları veya yayıldıkları yerlerin onlara yakın olması hasebiyle Sakalar idi. Aral Gölü'nün her iki tarafında ve Sır-Derya ötesinde, Doğu Türkistan bölgelerinde yaşadıkları bilinen Sakaların topraklarına doğru İrânî kültürlerin başlıca sızma yerleri, Tanrı Dağları ve Pamir yolları idi. Çok eski dönemlerden beri Sakalar arasında yayılmış olan Ahura-Mazda dini, belki M.Ö.V., belki de IV. yy.dan beri ta Moğolistan'a, Altaylar bölgesine kadar yayılmıştı. Öyle ki, bazı bilginler tarafından Ahura-Mazda dininin en belirgin özelliklerinden biri olarak gösterilen ölü yakma geleneği²⁰ ilk olarak Kuzey Altaylar ve Yenisey boylarında gözükmektedir.²¹ Ayrıca, göçebeler arasındaki ateş kültü, Altaylarda Pazırık kurganlarında bulunan ve M.Ö. V. ve IV. yy.lara kadar giden ve Ahamenidlerdeki tipleri andıran halı-kilim motifleri, grifon, aslen Çin menşeli olmakla beraber İranileşmiş olan cennet kuşu tasvirleri;²² bazı kelime ve ünvanlar (*şad* < shao, *yabgu* < yavuga, *beg* < bag(o) gibi) gerek göçebe, gerekse yerleşik toplumlardaki Mithra ve Güneş kültü veya tanrısı, bu

¹⁸ Trever-Lukonin 1987: 23, 56, 60. Ayrıca bk. Litvinskij 1976: 53 ("*ilahi bayrağı taşıyan*").

¹⁹ Bu konuda ayrıca bk. Oymak 2002: 375-379.

²⁰ Türklerde ve diğer göçebe kavimlerdeki ölü yakma geleneği, aslında Asya Hunları dönemini de içine alan M.Ö. II - M.S. IV. yy.lardaki "*Taşlık Kültürü*"nün bir özelliği idi (bk. Kızılasov 1960: 76-78). Bunun, İrân ve Mazdaizm tesirinden ziyade "*Andronovo Kültürü*" ve "*Taşlık Kültürü*" ile alakalı olabileceği hakkında bk. Tezcan 2006: 86-93, 94.

²¹ Ögel 1971: 355, 360.

²² Bk. Ögel 1984: 189-193. Pazırık'daki İrân kültür tesirleri, bu konuda Rudenko'nun görüşleri ve tenkidi hakkında mesela bk. Lerner 1991: 8-12.

yayılanın en açık örneklerindedir.²³ Doğu Türkistan'da Hotan bölgesindeki bir Saka kolunun koyu Budist olduğu biliniyor; bunlar muhtemelen Ahura-Mazda dininden dönmüş idiler.²⁴ Çin kaynaklarından, Ahura-Mazda dininin Doğu Türkistan'da Turfan'a kadar yayıldığı, meselâ Dunhuang duvar resimlerinde genel bir İran tesiri olduğu anlaşılmaktadır.²⁵ Ziraat yapmanın ibadet kabul edildiği bu dinin, bilahare Türklerin yerleşik gruplarının mekânı olacak olan Batı Türkistan şehirlerinde yaygınlaştığı ve Türklerin ziraatle uğraşması, yerleşik hayata geçmesinde âmil olduğu tahmin ediliyor.²⁶

Ahura-Mazda dininin Orta Asya ve Çin'e kadar yayılmasında, bu dine mensup olduklarını bildiğimiz Soğdluların bilhassa büyük payı olmuştur.²⁷ Soğdiana (İslâmî dönemlerdeki ismiyle Mâveraü'n-Nehr) bölgesinde kendi devletleri olmayan ve hiçbir zaman bu topraklarda bağımsız olarak yaşayamayan Soğdlular, bilhassa Soğdiana dışında, Moğolistan ve Çin'e kadar olan coğrafyada çeşitli tüccar kolonileri oluşturmuşlar, anavatanlarındakinden farklı olarak buralarda, hâkim devletin idaresi altında son derece özgür bir şekilde faaliyetlerini sürdürmüşler; dinî düşüncelerini devam ettirdikleri gibi, bunu yaymada da aktif rol almışlardır.²⁸

Soğdiana'da Ahura-Mazda dininin mahallî versiyonunu muhafaza eden Soğdlular, milletlerarası münasebetlerde ise buna daha uygun geldiği için genellikle Maniheizm, Budizm ve Hristiyanlığı tercih ediyorlardı.²⁹ Mesela Turfan bölgesinde, Mazdaizmin Soğd versiyonu diyebileceğimiz *huoxian* (火祆)³⁰ tapınakları; yine, Çin'in her iki başkentindeki *xianmiao* 祆廟 tapınakları gibi, Dunhuang'da da bölgedeki Soğd topluluğu için IX. ve X. yy.larda inşa edilmiş ateş tapınakları vardı. Gerek Turfan'da, gerekse Dunhuang'da bulunan ve sırasıyla IV. ve IX-X. yy.lara âid çok sayıda belge, Mazdeizm'e rağmen Turfan'da hâlâ "gök kültür"ün asimile edilemediğini veya buradaki "gök kültür"ün bir nevi Mazdeizm'in temel kültürü olduğunu göstermektedir.³¹ Çin

²³ Bu konuda bk. Ögel 1971: 364-366; Compareti 2000: 336-341 (Bu makaleyi bana temin eden yazara müteşekkirim).

²⁴ Gabain 1983: 614.

²⁵ Watson 1983: 555.

²⁶ Bk. Arsal 1947: 58.

²⁷ Asıl Soğdiana bölgesindeki Soğdluların Ahura-Mazda dini uygulamaları ile İran'daki Mazdaistlerin uygulamaları arasında çok büyük farklılıklar olmakla beraber, Soğdiana'da yaşayan halkın büyük ekseriyeti Ahura-Mazda dini uygulayıcılarından meydana geliyordu. Bk. Marshak 2002: 19.

²⁸ Klimkeit vd. 2000: 77.

²⁹ Marshak 2002b: 385.

³⁰ "Ateş ibadeti, ateşe tapma, Zoroastrizm", bk. Oşanın 1984: 674 (8666).

³¹ Grenet-Zhang Guangda 1998: 175; De La Vaissière 2002: 133, ve n. 32.

kaynağı *Beishi* 97'de Gaochang (Turfan), Yenqi (Karaşahr) hakkında bilgi verilirken, “*Gök ruhuna ibadet edildiğinden*” bahsedilmektedir.³² Turfan'da bulunan bazı Türkçe *sutra*³³larda da, Soğd dininin özelliklerinden biri olarak, Hind tanrıları ile İrân tanrıları özdeşleştirilmiş olarak görülüyor; mesela Indra “*Kormusta*”, yani Hormuzd olarak, Brahma ise “*Asura*”, yani İrân tanrısı Zurvan olarak zikredilmektedir.³⁴

Tamamen Ahura-Mazda dini muhtevalı olan bir Soğd metninde, bu dinin peygamberi olan Zerdüşt (Zaratuştra) ile, ismi zikredilmeyen “*en büyük Tanrı*” arasındaki bir karşılaşma şöyle anlatılır:

*“O zaman, Tanrıların kralı, şöhretli (?), eşsiz Ulu Tanrı, güzel kokulu cennette güzel düşünceler içinde iken mükemmel, hakkaniyetli Zerdüşt oraya geldi (ve) saygılar sundu, sol dizden sağa, sağ dizden sola, ve kendisini şöyle tanıttı: Ey Tanrı, lütüfkâr Kanun-Yapıcı, âdil kararlar veren Hâkim...”*³⁵

M.S. III-IV. yy.larda, yani Sasanî İmparatorluğu'nun ilk devirlerinde, o sıralarda Çin'in parçalanmış ve irili-ufaklı birçok devlete ayrılmış olması sebebiyle İrân ile Çin arasında, İpek Yolu vasıtasıyla bazı diplomatik ve siyasî ilişkilerin olduğuna dair herhangi bir bilgiye sahip değiliz, dolayısıyla aralarındaki dinî etkileşim konusunda da bilgilerimiz eksiktir. Ancak, VI. yy.a doğru, Çin'de Wei ve Sui Sülaleleri'nin işbaşına geçmesiyle çok sayıda Sasanî elçisi Çin'de yerleşmeye başlamıştı.³⁶ Çin'de merkezî otoritenin olmadığı zamanlar, yani Tang Hanedanı (618-960) kurulmadan önce ise, Çin'deki boşluktan faydalanmak suretiyle Ahura-Mazda dini mensuplarının Çin'e girdiğini biliyoruz.³⁷ Ahura-Mazda dini ateş tapınaklarının, tıpkı Doğu Türkistan'da olduğu gibi Çin'de de Sasaniler'den çok daha önceleri Soğdlular tarafından getirildiği tahmin edilmektedir. Çünkü “*Çin'deki en erken Zoroastrianizm tapınaklarından birisi, Kuzey Honan'da Jangdefu (VI) yakınında bulunan ve Soğd ateş altarları tasvirli bir mezar veya taş mezar anıtıdır.*”³⁸

³² Biçurin 1950: 250, 255.

³³ Budistlerin mukaddes yazılı eserlerine verilen ad.

³⁴ Puri 1993: 330.

³⁵ Sims-Williams 2000: 8.

³⁶ Harmatta 1971: 135.

³⁷ Çin'deki bu İrân tesiri, M.S. IV. yy.dan itibaren gerek İpek Yolu vasıtasıyla dolaylı olarak, gerekse M.Ö. II. ve III. yy.lardan itibaren gelip giden heyetler vasıtasıyla doğrudan olmuştur. Bkz. Watson 1983: 555-556.

³⁸ Rtveldadze 1999: 113.

Doğu Türkistan'da olduğu gibi, Çin'de de Ahura-Mazda (Gök) Dini'ni yaymada Soğdlular üstün bir rol oynamışlarsa da bu dinin Çin'deki tabiatı hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz.³⁹ Genellikle Çin'de “*yabancıların*” ve “*göçebelere dini*” olarak görülen Budizmi saymaz isek, Çin'e giren yabancı dinler arasında ilk olan ve 516 ile 519 yılları arasında Çin'e giren Ahura-Mazda dinini Kuzey Zhou Sülalesi hükümdarları, M.S. VI. yy. ortasında kendi topraklarına dâhil ederek belki de ticarî kaygılarla kuzeyli göçebelere bu münasebetle hoş görünmek istemişlerdi; çünkü kendileri de menşe olarak kuzeyli idiler. Aslında Ahura-Mazda dinini Çin'de kabul edenler genellikle İranlı tüccarlar ve Arap istilasından kaçan sığınmacılar idiler.

I. Türk Kağanlığı (552-630)'nın ilk devirlerinde tıpkı Kuzey Zhou, Qi ve Sui Hanedanları dönemlerinde, Budistler'e karşı Çin'de yapılan katliam ve zulümlerde olduğu gibi,⁴⁰ Çin'de İmparator Xuan-tsung döneminde de 732 yılında Ahura-Mazda dini mensuplarına Budistler tarafından bir katliam uygulanmıştır. Buradan kaçabilen “*tengri*” inancına sahip olan kişilerin, o sırada Moğolistan'da hâkim olan II. Türk Kağanlığı idarecilerine gittikleri tahmin edilebilir. Bu katliamdan sağ kurtulabilenler ise yine Tang Sülalesi döneminde 845 yılındaki büyük takibat sırasında rahipleri kovulan Ahura-Mazda mensupları gibi, Çin'den büyük bir göç hareketinde bulunmak zorunda kalmışlardı.⁴¹

Türk Kağanlığı Dönemindeki “Tengri” Anlayışı ve Ahura-Mazda Diniyle Alâkası

Orhon Abidelerinden Bilge Kağan ve Köl Tigin kitabelerinde ve ayrıca Tonyukuk abidesindeki ifadeler, bize II. Türk Kağanlığı (681-734) döneminde en azından bazı idarecilerin “*Tengri*” anlayışına sahip olduklarını göstermektedir. Bu kitabelerde “*Tengri*”, her şeyi yaratan, buyuran, aracı olan, millî bir Tanrıdır.⁴² Orhon Kitabelerinde, Türklerin dinî anlayışı ve “*Tengri*” hakkındaki fikirleri çok veciz bir şekilde şöyle özetlenmiştir:

KT D 1 / BK D 2-3: “*Üze kök tengri asra yağız yer kılıntukda, ekin ara kişi oğlu kılınmış. Kişi oğlnta üze eçüm apam Bumın Kağan, İştemi Kağan olurmuş...*”⁴³ Ayrıca, kitabelerin birçok yerinde, sadece “*Tengri*” ve “*Tengri teg Tengri*” ifadeleri kullanılmak suretiyle “*Tengri*” kelimesine özel bir vurgu verilerek onun yaratıcı ve “*Tek*” olma hususiyeti gösterilmek istenmiştir.

³⁹ Gignoux-Litvinsky 1996: 410.

⁴⁰ Bu konuda bk. Tezcan 2005: 162-164.

⁴¹ Watson 1983: 554.

⁴² Bu konuda teferruat için bk. Giraud 1960: 102-107; Cannata 1981: 45.

⁴³ Bk. Tekin 1968: 232, 263; Tekin 1995: 38-39, 62-63.

Türkler, bizzat Gök'ün kendisine “*Kök-Tengri*” derler ve Gök ile Yer’i yaratıcı olarak değil, birer kutsal varlık olarak görürlerdi.⁴⁴ Bu bakımdan, bazı yazarların, Türklerin dininin “*Gök-Tanrı*” inancı olduğu şeklindeki ifadeler hatalıdır ve kitabelere göre, “*Kök-Tengri*” zaten yaratılmıştır ve her geçtiği yerde yalnızca “*mavi gök*” anlamındadır; “*Kök-Tengri*”yi ve “*Yer*”i yaratanın ismi her zaman açık olarak zikredilmiyorsa da bu, kitabenin birçok yerinde “*yaratıcı*” olarak gösterilen ve tek bir kelime ile ifade edilen “*Tengri*”dir.⁴⁵

Aşağıdaki Türkçe metinde de, “*tengri*”nin, Tanrı ile olan bağlantısı ve bunun da *qut* ile olan ilişkisi açıkça görülmektedir: “*kisi oğli yorıyu aztı, yana tängri qutınta üçünç yılda qop esen tükel körüşmiş*”⁴⁶ Bu metinde geçen *tängrinin*, Türklerin Ulu Tanrı’sı olan Gök (Tanrı) olabileceğine işaret eden A. Bombacı’ye göre buradaki *qut* ifadesi ise Tanrı’ya ait karizmatik bir özellik olarak gözüktüyor.⁴⁷

Bu ifadelerdeki “*Tengri*”nin, Türklerdeki Tek Tanrı anlayışını gösterdiği açıktır. Ancak, bunun İran’daki Ahura-Mazda diniyle veya bunun hangi mezhebiyle (mesela Zurvanizm) ilgisi olduğu konusunda farklı görüşler mevcuttur. Eğer bunu eski Sakalar, İrānlılar ve Soğdlular arasında cāri olan “*Tengri*” veya “*Gök*” anlayışı olarak kabul edecek olursak, bu görüşü gerek Orhon kitabelerinde, gerek Soğdca metinlerde, gerekse bazı Çin kaynaklarında destekleyecek belgeler bulabiliriz.

Bilindiği gibi, I. Türk Kağanlığı’nda daha kuruluşundan itibaren diplomaside, bürokrasinin yerleşmesi ve ticaret işlerinin halledilmesi aşamalarında Soğdluların büyük payı olmuş,⁴⁸ hatta IX. yüzyılda Uygurlar zamanında bile gerek ticaret, gerekse diplomatik münasebetlerde Türk kağanları hep Soğd asıllı kişileri kullanmışlardır. Türklerin kurttan türeyişi ve Budizm’in ülkede yaygınlaştırılması konusunda devletin tavrı hakkında bize bazı önemli

⁴⁴ Ögel 1987: 60-62; Ögel 2001: 700.

⁴⁵ Fakat R. Giraud’ya göre, Gök ve Yer aynı anda ve kendi kendilerini yaratmışlardır; yani Gök ve Yer. aynı zamanda birer tanrıdır; hem yaratan, hem yaratılındır. Bk. Giraud 1960: 107. Bu münasebetle ayrıca bk. Kreyenbroek 1994: 98-99.

⁴⁶ Bombacı 1966: 19.

⁴⁷ Bombacı 1966 19-20.

⁴⁸ “*Türk*” isminin Çin kaynaklarındaki ilk zikri (*Tujue*) de tüccar Türk-Soğd problemleri ile ilgili görünüyor: Çin Sülale Yıllıklarından başka, *Tzefu Yuanguei* ve *Zizhi tongjian* gibi kaynaklarda, 545 ve 546 tarihlerinde Zhou imparatoru Taizu ile Türklerin lideri Tumen (Bumın) arasındaki elçilik teatisinde, Jiuquan’lı bir Soğd (Hu) olan ve Türkleri yakından tanıyan An Nuopantuo (Soğdca Nakbanda: Anahita’nın bendesi) rol oynamıştı (Çin kaynaklarında, İran kültürü bölgesinden gelen kişiler için kelime başlarında genellikle *An* sıfatı kullanılmaktadır). Bu konuda bk. Taşağıl 1995: 125, 141; Taşağıl 2002b: 322; De La Vaissière 2002: 201.

ipuçları veren Bugut kitabesi ve abidesi, o zamanlarda Türk Kağanlığı'nda ve Kuzey İpekyolu'nda diplomasi ve ticaret dili (*lingua franca*) diyebileceğimiz Soğdca (ve Sanskritçe) ile yazılmıştı. Çin kaynaklarında, Taspar Kağan döneminde (572-581), Çin'den getirtilen tercümanlar vasıtasıyla aslı Sanskritçe olan bazı Budist dinî kitapların (*Nirvana-sutra* gibi) “Tujue = Türk” diline çevirtildiğinden bahsediliyor.⁴⁹ Gerek Türk dilinin VI. yy.da Budizm'in girift sözlerini ifade edebilecek seviyeye henüz ulaşmamış olması (iki dilde yazılmış olan Bugut örneğinde görüldüğü gibi), gerekse Türk aristokrat tabakasının Soğdcaya muhtemelen daha fazla âşına olmaları sebebiyle, bu gibi dinî eserlerin tercüme edildiği dilin de Soğd dili olduğu tahmin ediliyor. 568 yılındaki Soğdlu Maniakh örneğinde görüldüğü gibi, Uygur Kağanlığı döneminde de 841 tarihinde Tibet hükümdarına elçi olarak gönderilen kişi, Semerkand asıllı ve Hristiyan Neşfarn isminde bir Soğdlu idi.⁵⁰ Türk Kağanlığı döneminde olduğu gibi bu Uygur döneminde de gerek dinî, gerek şehir hayatı, gerekse ölçü ve tartı ile ilgili birçok Türkçe kelimenin de Soğdcadan alınarak kullanıldığını biliyoruz.⁵¹

Gerek Batı, gerekse Doğu Türk Kağanlıklarında, kağanların himayesini kazanmış ve bütün Türk ili içerisine yayılmış olarak, Türklerin Çin ile diplomatik ve ticarî münasebetlerini de organize eden Soğdlular,⁵² hem Türklere bir nevi “*akıl hocalığı*” yapıyorlar; hem de Çin'deki kolonileri vasıtasıyla onlarla ticaret yaparken, Çinlileri çok uzun zamandan beri yakından tanıdıkları için Çin oyunlarına karşı Türk idarecileri uyarıyorlardı. Hatta bu yüzden, 615 yılında Mai kentindeki örnekte olduğu gibi, Çinliler, Soğdluları bir bahane ile kandırarak tuzağa düşürmüşler ve Shibi Kağan'a destek veren Soğdluları da katletmişlerdi.⁵³ Bu münasebetle, Türklerin İran ile olan kültürel ve dinî ilişkilerinin Soğdlular vasıtasıyla olduğu, Ahura-Mazda dini geleneklerinin (daha doğrusu, bunun Zurvanizm kolunun) ve bu dinin Soğd versiyonu ile uyuşan *Tengri* anlayışının bazı hususiyetlerinin Türk ülkesinde Soğdlular vasıtasıyla yayıldığı tahmin edilebilir.

II. Türk Kağanlığı dönemlerinde Ahura-Mazda inanişinin yani Tien / “*Tengri*” anlayışının Batı Türkistan sahasındaki Türkler arasında câri olduğunu

⁴⁹ Bu konuda bk. Taşağıl 1995: 137-138, 178; Tezcan 2001: 127-128.

⁵⁰ Gabain 1983: 617.

⁵¹ Golden 2004: 173. Soğdcadan alınmış Türkçe kelimelerin bir listesi için bk. Gabain 1983: 617-618.

⁵² Türklerin gerek Batı, gerekse Doğudaki ticarî ilişkilerinde Soğdlular ve Türklerle alakaları hakkında meselâ bk. Taşağıl 1995: 31-32; Taşağıl 2002a: 42-43; De La Vaissière 2002: 198-212; Compareti 2002: 376-377.

⁵³ Taşağıl 2002a: 24; Taşağıl 2002b: 329.

biliyoruz. 726 yılında Batı Türk sahasını ziyaret eden Koreli seyyah Hyecho, Keşmir, Gandhara, Huttal, Zabulistan gibi Türk bölgelerini gezerken, bölgedeki Budist Türklerin yanı sıra,⁵⁴ Batı Türkleri'nin asıl kitlesinin artık VIII. yy. başında “*Buddha öğretisini bilmediklerinden, ne manastırları, ne de rahipleri olduğundan*”⁵⁵ bahseder ve tıpkı Batı Türkistan'daki altı bölge gibi, onların da “*Tien 天 / tengri*”ye inandıklarını ve Buddha öğretisini bilmediklerini zikreder.⁵⁶

Türk kitabelerinde geçen şu ifadelere bakarak ve Çin'de mesela 732 yıllarında Ahura-Mazda inancı mensuplarına reva görülen davranışlardan da etkilenmek suretiyle, II. Türk Kağanlığı idarecilerinin, Ahura-Mazda inancına sâlik oldukları veya en azında buna sıcak baktıkları tahmin edilebilir. Yine, Köl Tigin kitabesinde “*Öd Tengri*” tabiri geçmektedir ve bu da zannımızca Ahura-Mazda diniyle alâkalıdır.⁵⁷ Orhon kitabelerindeki “*öd tengri yasar*” cümlesindeki “*Öd Tengri*” ifadesi, genellikle “*zamanı Tanrı tanzim / tayin eder.*” şeklinde açıklanmaktadır.⁵⁸ Ancak, Gabain'in fikrine göre, bu, “*Zaman Tanrısı tayin eder*” anlamındadır ve açıkça İrān'ın Ahura-Mazda (eski Zurvānizm) inancının bir belirtisi olmalıdır.⁵⁹

Orhon Metinleri ile Pers Hükümdarı Darius'un Kitabeleri Arasındaki Benzerlikler

Enteresan olan diğer bir durum ise, Orhon kitabelerinde Tanrı için kullanılan bazı ifadeler ve Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi / vekili olan Türk

⁵⁴ Bk. Emmerick 1983: 958.

⁵⁵ Fuchs 1938: 453; Litvinskiy 1992: 490.

⁵⁶ Fuchs 1938: 450. n. 6 (“*T'ien, d.h. Zoroastrismus*”), 451.

⁵⁷ Bk. Tezcan 2001: 130.

⁵⁸ Mesela W.Radloff, W.Thomsen, H.N. Orkun, S.E.Malov, A.von Gabain, S. Klyashtorny ve T.Tekin. Tekin, 1968'deki ilk eserinde, bu ibareyi “*öd tayıri yasar*”, daha sonra ise “*aysar*” şeklinde okuyarak, bunu önce “*it was Heaven who determines lifetimes*” olarak tercüme etmekle beraber (210) metin kısmında, unutulduğu için tercüme edilmemiştir (bkz. 271). Fakat daha sonraki yayınlarında bunu “*öd t(e)ñri (a)ys(a)r*” olarak okuyarak “*Zaman Tanrısı (öyle) buyurunca...*” şeklinde düzeltmiştir (Tekin 1988: 23, 87; Tekin 1995: 52-53). Kitabın Türkçe çevirisinde (Tekin 2000) ise Köl Tigin kitabesiyle ilgili bu metin çıkarıldığı için bilgi yoktur. Ayrıca bk. Thomsen 1993: 120-121 (“*Le ciel dispose du temps...*”: “*Tanrı zamanı düzenler*”). Klyashtorny, bu ifadeyi *öd teñri yasar* şeklinde okumakla beraber, iki türlü de yorumlanabileceği görüşündedir: 1. “*time, i.e. destiny, is measured and assigned by Heaven (i.e. God)*”. 2. “*The deity of time (thus) laid down (that human beings are destined to die)*”. Fakat ona göre, eğer ikinci yorum doğru ise, o zaman, Teñri, Eski Türk panteonunda yukarıdaki dünyanın tanrısıdır. Bk. Kljashtorny 2002: 105.

⁵⁹ Gabain 1988: 289: “*öd teñri: Türklerin zaman ilâhı*”; Gabain 1983: 621 (*öd tängri: "the God of Time"*).

hükümdarı Bilge Kağan için kullanılan ifadeler ile Ahamenid İmparatorluğu döneminde Darius (M.Ö. 522-486) zamanına ait Behistun'daki Pers kaya kitabelerinde en büyük Tanrı Ahura-Mazda ve onun yeryüzündeki temsilcisi / vekili Pers hükümdarı için kullanılan bir kısım ifadelerin birbirine çok benzemesidir. Bilindiği üzere Türk Kağanlığı dönemindeki Türkçe metinlerde, Tanrı'nın ve onun yeryüzündeki temsilcisi olan kağan'ın *yaratması* için *kıl-*, *alelâde* insan için ise *yarat-*; Tanrı'nın ve kağan'ın söylemesi / emretmesi için *yarlığa-*; Tanrı'nın ve kağan'ın yazması için *yaz-*, *alelâde* insanın yazması (taşa veya kâğıda) için ise *biti-* tabirleri kullanılırdı. Bunun aynı özelliklerini Eski Pers metinlerinde en büyük Tanrı Ahura-Mazda ve hükümdar Darius için de görmekteyiz.

Behistun'daki Darius'un metninde Bilge Kağan kitabesindekilere benzerlik arzeden bazı ifadelere örnek olarak aşağıdaki bölümleri verebiliriz:

Sütun I: “...Kral Darius der ki: Ahuramazda'nın arzusuyla kralım. Ahuramazda bana krallık verdi. Kral Darius der ki: Bunlar bana gelen ülkeler. Ben Ahuramazda'nın izniyle onların kralı oldum:... Ahuramazda'nın izniyle onlar benim tâbilerim oldular... Bu ülkelerde sadık olan insanları da destekledim; kötü olanları da cezalandırdım. Ahuramazda'nın izniyle bu ülkeler benim yasa(ları)ma hürmet gösterdiler... Ahuramazda bana krallık verdi. Ahuramazda bana yardım etti böylece krallığı kalkındırabildim. Ahuramazda'nın arzusuyla bu krallığı tuttum.... Ondan sonra Ahuramazda'ya dua ettim; Ahuramazda bana yardım etti.... Ahuramazda'nın izniyle ben kral oldum. Ahuramazda bana yardım etti.

“...Ahuramazda'nın izniyle Tigris / Dicle'yi geçtim. Orada Nidintu-Bel'in ordusunu ağır bir bozguna uğrattım.... Ahuramazda'nın arzusuyla Nidintu-Bel'in ordusunu çok fena yendim.”

Sütun II: “.... Ahuramazda'nın arzusuyla Babilonya'yı zaptettim ve Nidintu-Bel'i ele geçirdim... Ahuramazda bana yardım etti. Ahuramazda'nın izniyle ordum asi kuvvetleri çok fena yendi.... Ondan sonra savaş yaptık. Ahuramazda bana yardım etti. Ahuramazda'nın izniyle Fravartış'in ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattım.”⁶⁰

⁶⁰ Frye 1984: 363-368.

Tanrı ile alâkalı olarak, bu metinlerin Eski Türk kitabeleri ile aralarındaki benzerliklere aşağıda *kut* münasebetiyle temas edilecektir.

Eski Türklerde *Kut* Anlayışı

Eski Türk hâkimiyet anlayışına göre, hâkimiyet hakkı, Tanrı tarafından kendisine kut verildiğine inanılan ve asil bir soydan gelen kişilere / hükümdarlara aitti ve bu anlayışa göre, Tanrı ona bu anlayışı “*ilâhî bir lütuf*” olarak bağışlamıştı. Hükümdar, Tanrı kendisine kut verdiği için hükümdardır ve bir nevi “*Tanrı’nın, insanları idare etmek üzere görevlendirdiği yeryüzündeki vekil*”dir. “*Devlet idare etme hak ve salahiyetinin kaynağı, kendisine kut veren Tanrı’dır.*”⁶¹ Asya Hunları’ndan beri ve bilhassa II. Türk Kağanlığı (552-734) dönemlerinden itibaren gerek Çince, gerekse Türkçe metinlerde bu “*ilâhî*” özelliği belirtmek üzere hep, ya bizzat *kut* sözü, ya da içinde *kut* kelimesi geçen tabirler kullanılmıştır: *Tengri-kut*, *Tengride kut bulmuş*, *idikut*, *kutlug*, *kutlug bolzum* vs. Uygur Kağanlığı dönemi eserlerinde ve Türk hükümdarlarının unvanlarında da *kut* kelimesine tesadüf edilmektedir. Bilhassa XI. yy. Karahanlı dönemi Türkçe eseri *Kutadgu Bilig*, ismini de bu *kuttan* almıştır ve bu eserin anlamı da, bir zamanlar iddia edildiği gibi, “*saadet veren bilgi*” olmayıp, Türkçe *kutad-* mastarından yapılmış olarak, “*kut’a eristiren bilgi*” demektir. *Kutad-*, eski Türkçede “*sevindirmek, mutlu etmek*”,⁶² devlet anlayışı bakımından ise genel olarak “*devlet idare etmek*” demektir.⁶³ Şu halde, *Kutadgu Bilig*, kelime anlamı olarak ve en geniş haliyle “*devlet yönetme bilgisi*” demektir. Bilindiği gibi, İslâmîyete geçtikten sonra Türkçede *kut*, baht, talih, saadet gibi eş anlamlarda, “*devlet kuşu*” tabirinde görüldüğü gibi, çoğu zaman “*devlet*” sözü de kullanılmıştır ve genellikle halk anlayışını yansıtır.⁶⁴ Bu anlamıyla Türkçede *kut* kelimesi, belki de daha başlangıçtan beri “*siyasî hâkimiyet kudreti*” anlamına gelmekte olup, “*talih, baht, saadet*” gibi diğer mânâları ikinci planda kalmış ve sonradan kazanılmıştır.⁶⁵ Bu münasebetle Eski Türklerdeki “*ilig kuti*” deyiimiyle Osmanlı dönemi Türkçe metinlerinde geçen “*devletlü hükümdar*” tabirini karşılaştırabiliriz.

Türklerde Tanrı tarafından hükümdara verilen bu *kut*, irsî idi ve babadan oğula kan yoluyla geçiyordu. Bir beyin yeni doğan erkek çocuğu, anasından doğarken bir bakıma kut anlamına gelebilecek “*beylik*”le doğuyor, babasının tahtı, adı, sanı vs.si gibi *kutunu* da tevarüs ediyordu. Bununla beraber, irsî olan

⁶¹ Kafesoğlu 1980: 28-29; Genç 2002: 33.

⁶² Ögel 1982: 187.

⁶³ Arsal 1947: 89. dn.2.

⁶⁴ Ögel 1982: 183. 195-196.

⁶⁵ Genç 2002: 34.

kut, daha çok hizmetle geliyordu. Tahttan uzaklaştırılan bir hükümdarın da, Tanrı tarafından *kutunun* elinden alınmış olduğuna inanılıyordu.⁶⁶ *Kutu* elinde bulunduran eski Türk hükümdarlarının bir özelliği de, Gök ile Yer arasında bulunan bütün herşeyin tek hâkimi olmalarıdır.⁶⁷

Türklerdeki bu *kut* kelimesi ve anlayışının benzer şekillerini Çin’de, İran’da, Hind’de, Eski Yunan’da, Kuşanlar’da da değişik isimler altında görmek ve ana hatlarıyla benzerlikler tespit etmek mümkündür. Bu bakımdan, Türklerdeki *kut* anlayışının, sadece Türklere özgü bir devlet, hâkimiyet anlayışı olmaktan ziyade, beynelmil bir idarî anlayış biçimi olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Ancak her milletin kendine özgü özelliklerinden kaynaklanan farklılardan dolayı, *kut’u* anlamada teferruatta önemli anlayış farklılıklarının ortaya çıkması da kaçınılmazdır.

Eski Türk kitabelerinde, Tanrı ile bağlantılı olarak kullanılan bir diğer ifade de *yarlığa-* kelimesidir. Hükümdar, yaptığı her işte Tanrı’nın arzusu, izni, lütfu sayesinde bu işleri başardığına inanmaktadır. Yukarıdaki Darius metnindeki ifadelerle benzer şekilde Köl Tigin, Bilge Kagan ve Tonyukuk kitabelerinde de, Tengri’nin *yarlıkaması* (izni, bağışlaması, lütfu) sonucu kaganların başarılı olması hakkında şu gibi ifadelerle rastlanır:

KT G 9: “*Ten{gri yarlıkadukın için, [ö]züm kutum bar için, kagan olurtum. ... (KT D 15) Ten{gri yarlıkaduk için, illigig elsiretmiş, kaganlığg kagansıratmış; yagıg baz kılmış; tizligig sökürmüş; başlıgıg yüküntürmüş.*”

BK K 9: “*Ten{gri yarlıkaduk için, özüm olurtukuma dört bulun{gdaki bodunug itdim yaratdım... (BK D 14-15) Ten{gri yarlıkaduk için dört yegirmi yaşımka Tarduş bodun üze Şad olurtum.... (BK D 20-21) Türük bodun atı küsi yok bolmazun tiyin kan{gum kaganıg, ögüm katunug kötürügme Ten{gri, il berigme Ten{gri, Türük bodun atı küsi yok bolmazun tiyin, özümün ol Ten{gri kagan olurtdı.... (BK D 32-33) Üç Oğuz süsü basa kelti... Biz az ertimiz, yabız ertimiz. ..Ten{gri küç birtük için anta sançtım, yan{ydım. Ten{gri yarlıkaduk için, men kazgantuk için Türük bodun ança kazganmış erinç.*”⁶⁸

⁶⁶ Kafesoğlu 1980: 29.

⁶⁷ Genç 2002: 35-36.

⁶⁸ Tekin 1995: 37-75.

Ton I G 8-9: “...Kök Ön{güg yoguru Ötüken yışgaru uduztum. İngék kölekin Toglada Oguz kelti. [Süsi altı bın{g} ermiş. Biz eki bın{g} ertimiz. Sün{güşdümiz. Ten{gri yarlıkadı, yan{y}dımız; ügüzke tüşdi...”⁶⁹

Ton II B 4-7: “...Ekinti kün örtçe kızıp kelti. Sün{güşdümiz. Bizinte eki uçı sın{garça artuk erti. Ten{gri yarlıkaduk üçün, üküş teyin korkmadımız. Sün{güşdümiz. Tarduş Şadra udi yan{y}dımız. Kaganın tutdumuz. Yabgusun, Şadın anta ölürti.”⁷⁰

Yukarıdaki Türkçe metinlerde, kağanlığın Tanrı tarafından verilmesi, kağan'ın yaptığı her işte Tanrı'nın izniyle bu işi başardığını belirten ifadelerle, daha önce verdiğimiz Darius metinlerinde, krallığın Tanrı (Ahura-Mazda) tarafından verilmesi, Tanrı'nın yardımcıları konusundaki ifadelerde yer alan benzerlikler manidardır.

Kut ve Xvarənah Bağlantısı Hakkında:

Türk Kağanlığı döneminde Orhon kitabelerinde de sıklıkla geçen ve Türklere özgü hususiyetlerden olarak: Türk hükümdarlarına Tanrı tarafından verilen “kut” (devlet, devlet idare etme yetkisi) anlayışının da İrān'da “Xvarənah”, “farrah” veya “farn” (gücün ve maddi refahın simgesi)⁷¹, Kuşan paralarında “Pharro” veya “Pharo” şekillerinde,⁷² Budist metinlerde ise *ürnā*⁷³ şeklinde karşımıza çıkması Türk ve İrān devlet ve hükümdarlık anlayışlarındaki benzerliklere bir örnektir. Arşakid / Parth Sülalesi (M.Ö. III - M.S. III. yy.) ve Kuşan hükümdarlarının gerek heykellerinde, gerekse paralarındaki hükümdar tasvirlerinde,⁷⁴ alında, şakakta veya iki kaş arasında görülen küçük bir daire / çember veya yüzdeki bir “siğil” (wart)in, onlarda Tanrı tarafından verilen ve babadan oğula veya kardeşe tevarüs yoluyla geçen hükümdarlık alametini, “ilahî bir krallık ve soyluluk veya kraliyet kanı sembolü”nü gösterdiği düşünülmektedir.⁷⁵ Sasanî döneminde ise Xvarənah'nın bu alameti, genellikle

⁶⁹ Tekin 1995: 84-85.

⁷⁰ Tekin 1995: 90-91.

⁷¹ Bk. Nerazik-Bulgakov 1996: 221.

⁷² Bk. Duchesne-Guillemin 1983: 903; Shrava 1985: 37.

⁷³ Bu kelimenin eski Soğd metinlerindeki şekli *prn* (farn) olup, “zenginlik / devlet, talih, mertebe” gibi anlamlara gelmektedir. Yeni Farsçada da *farr* ve *hurra* şekillerinde görülmektedir. Nyberg, Xvarənah'yı “Tanrının bayrağı” olarak açıklamakta ve bunun da “Tanrının Bayrağını taşıyan”, yani Verethragna ile alakalı olduğunu söylemektedir. Bk. Litvinskij 1976: 49, 51, 53.

⁷⁴ Kuşanlara ait sadece kralların veya ilahî olduğuna inanılan kişilerin (*divine beings*) yüzlerinde görülen bu işarete diğer alelade Kuşan resimlerinde rastlanmamaktadır. Bk. Tanabe 1986: 48.

⁷⁵ Bk. Tanabe 1986: 42-50; Tanabe 1988: 371-380

“*Ahuramazda tarafından Sasanî hükümdarlarına verilen*” şeritli bir yüzük şeklinde oluyordu. *Xvarənah*’nın hükümdardaki bu fizikî belirtisi, ilahî krallık alametini (*xvarənah*) ve kendinden doğuşluluğu (*azatih*) ifade ediyordu.⁷⁶

Türklerde *kut* kavramı ile *devlet* de aynı şeydi, çoğu zaman aynı anlamda kullanılmakta ve Tanrı tarafından verildiğine inanılmaktaydı.⁷⁷ Litvinskiy, Soğdca *prn* kelimesi yardımıyla Türkçedeki *kut* kelimesinin tercüme edilmiş olabileceğine, her ikisinin de anlam bakımından yakın olduğuna, ancak lengüistik bakımdan cevaplandırılması gerektiğine işaret etmektedir.⁷⁸ Ahamenid İmparatorluğu zamanında bu, “*ilahî ihtişam*”ı temsil ediyordu. İran devlet ve hükümdarlık geleneğine göre, “*hiçbir hükümdar, onsuz başarılı bir idare sürdüremezdi. Gücün şöhrete ve kuta erişmesi, sadece xvarənanın etkisiyle idi. Onun mevcudiyeti başarıyı getiriyor ve meşruiyeti sembolize ediyordu. Yokluğu ise, ilahi hoşnutsuzluğu göstererek ve sık sık pek yakındaki bir düşüşü veya yenilgiyi haber vererek insanların talihini değiştiriyordu.*”⁷⁹

Duchesne-Guillem’in dediği gibi, Avesta’da “*kralların tanrı olmadıklarını görüyoruz: onlar sadece hvarenah’nın ilahi ihsanının tevcihi ile kral idiler.*”⁸⁰ Yine Avesta’ya göre “*hvarenah, yalnızca kralların değil gerçekte her kişinin Yaraticıdan aldığı bir armağandı. Krala gelince, hvarenah’nın hakiki mevcudiyeti hükümdarın Temel Kural’a sadakatine bağlıydı ve bu yüzden de hükümdarın şahsi liyakatine (arzi) uygun şekilde veriliyordu.*”⁸¹ Ancak, Perslerde hükümdarlar, kendilerini bizzat “*Tanrı*” ve “*Tanrıların Uzlaşması*” (Tanrıdan Gelmiş) (Türk kitabelerinde “*Tengride bulmuş*”) isimlendiriyorlar, bir nevi mütevazı “*Tapınılan Ahuramazda*” olarak görüyorlardı; bunu da, Darius’un Behistun kitabesi örneğinde olduğu gibi, hiçbir insanın gözle görüp okuyamayacağı, ulaşamayacağı çok yüksek yerlere yaptırdıkları abidevî kitabelerle gösteriyorlardı.⁸² Hatta hükümdarların kurdukları şehirlere bile bu ismin verildiği görülmektedir.⁸³ İran millî tarihinin de en dikkate değer anlayışlarından biri olan *xvarənah*, krallara özgü bir anlayış olduğu için buna “*Kavaēm Xvarənah*”, yani *Kraliyet Talih / Kut’u* adı veriliyordu⁸⁴ ve bu anlayış

⁷⁶ Tanabe 1988: 379.

⁷⁷ Ögel 1982: 195-197, 199.

⁷⁸ Litvinskiy 1976: 66.

⁷⁹ Bk. Yarshater 1983a: 345.

⁸⁰ Verardi 1983: 271.

⁸¹ Verardi 1983: 271.

⁸² Bk. Erdmann 1969: 53.

⁸³ Mesela I. Erdeşir tarafından III. yy.da kurulan Artashir-Hvarra gibi. Bk. Trever-Lukonin 1987: 16.

⁸⁴ *Kavaem xvarənah*, K. Tanabe’nin görüşüne göre, “*kraliyet xvarənah’sının maddî (“gêfik”) şekliydi.*” Bk. Tanabe 1988: 380.

Kuşan ve, Parthlar'ın anavatanı olan Doğu İrân bölgesinde bilhassa yaygındı; genellikle bir insan, ışık şuaı veya kuş şeklinde, veya yukarıda işaret edildiği gibi, hükümdarın yüzündeki bir "siğil" şeklinde kendisini göstermekteydi.⁸⁵

V. Lukonin, *Xvarənah*'nın sembolleri olarak şahin, karga ve balığın isimlerini kaydediyor.⁸⁶ Bu Avesta'da şahin ve deve,⁸⁷ Sasaniler'de dörtayaklı bir varlık, Kuşanlar'da ise sadece bir hayvan şeklinde (zoomorf) resmediliyor.⁸⁸ Sasanî hükümdarı II. Şapur'un 359 yılındaki Amida kuşatması sırasında olduğu gibi, *koç* tasviri de bu *Xvarənah*'nın sembollerinden biri olarak kullanılıyor, bunu göstermek üzere başa koçbaşı şeklinde taçlar takılıyordu: III. yy. ortalarında Sasanilerin tanınmış din adamı Kartir (*mobedan mobed*) döneminde kaybolan ve sadece II. Şapur zamanında görülen bu "koçbaşı" şeklindeki Tanrı *Xvarənah* sembolü, "boyuna bağlanmış muhteşem bantlı bir dağ koyunu / arkan" boynuzlu bir külah / başlıktan ibaretti ve gerek tarihî kaynaklarda, gerekse Sasanî dönemi bütün sanat eserlerinde görülmektedir.⁸⁹ W. Sundermann, *Xvarənah*'yı, fizikî güzellik, cesaret v.s. şeklinde yansıyan bir tür soyluluk alameti olarak görmektedir.⁹⁰ B. Ögel, Türk mitolojisinde de sıklıkla rastlanan efsanevî kuşlarla ilgili olarak, İrân mitolojisinden Türklerin çok etkilendiği, ancak bunun Ortaçağ İrânı olmayıp, kökleri (*Zend-*) *Avesta*'ya kadar uzanan daha eski İrân mitolojisi olduğu görüşündedir.⁹¹ *Avesta*'ya göre, Aryanlar, "Aryanilerin Aryan ülkeleri ötesindeki ülkeleri fethedebilmeleri ve dağlara ve vadilere bolluk-bereket getirebilsin diye Ahura-Mazda tarafından yaratılmış olan milli bir farrah'ya (*Airyanəm Xvarənah*, 'Aryanların Talihi')'ya inandırlardı." (**Yasht 18.1-8**).⁹² Bu açıklamalar bize, Türklerdeki "Kut" ve "devlet kuşu" anlayışlarını da çağrıştırmaktadır.⁹³

⁸⁵ Tanabe 1988: 380.

⁸⁶ Lukonin 1986: 116-117; Trever-Lukonin 1987: 24.

⁸⁷ Bu gibi hayvanların. Zafer / Savaş tanrısı Verethragna'nın enkarnasyonu olduğu zannediliyor. Bk. Marschak 1986: 299.

⁸⁸ Verardi 1983: 271.

⁸⁹ Lukonin 1969: 97. 133; Erdmann 1969: 87. Taç ile *Xvarena*, yani hükümdarlık talihî arasında sıkı bir ilişki vardı. Bu konuda Henning tarafından verilen ve hükümdarla hırsız arasında cereyan eden bir Soğd hikayesi oldukça manidardır: Hırsızın biri, hükümdar uykudayken tacını alıp kendi başına geçiriyor. "Uykuya dalmış olan imparator uyanarak hırsıza soruyor: 'Kimsiniz?' Hırsız, 'Ben senin talihinin!' diye cevap veriyor." (*Marshak 2002: 99*).

⁹⁰ Sasanî dönemi hükümdarlık anlayışı konusunda Doktora yapmış olan W. Sundermann, *Xvarena* konusunda şu açıklamayı yapıyor: "*Xvarr ist dann zunächst eine dem Menschen innewohnende Qualität.*" (Tanabe 1988: 380).

⁹¹ Ögel 1971b: 108.

⁹² Yarshater 1983b: 408-409.

⁹³ Eski Türklerdeki Kut anlayışı ve İrân milletlerinde bu konudaki anlayış farklılıkları hakkında teferruatlı bilgi için bk. Ögel 1982: 173-230.

Sonuç olarak, takip edebildiğimiz dönemlerden itibaren tarihî devirlerde Türklerle İranî kavimler çok eski tarihlerde birbirlerinden etkilenmişlerdi, ancak bunun bir de tarih öncesi yani arkeolojik kültürler devresi olmuş olmalıdır. Hatta coğrafi bakımdan her ikisinin anavatanları da birbirlerine yakın, çoğu zaman da örtüşmekte idi. Her iki coğrafyada da, devletler kuran Türkler ve İranî kavimler, yapı itibariyle cihanşümul özellikler göstermektedir. Tarihin kaydettiği ilk ve en büyük imparatorluk, Ahamenid / Pers İmparatorluğu idi; sınırlarını Orta Asya bölgelerine kadar yayan bu devletin idarecileri, dinleri olan Mazdaizm'i bir yayılma aracı olarak kullanmışlardı. Gerek dinî, gerekse devlet ve yönetim anlayışları itibariyle Türk boyları ile aralarındaki sıkı benzerlikler, tarihî çağlara daha erken giren İranî devletlere ait yazılı metinler sayesinde öğrenilebilmektedir. Türkler ve Orta Asya coğrafyası ise tarihî çağlara oldukça geç dönemlerde, M. S. IV. yy.da girebilmiş; aynı çağın ikinci yarısına doğru da Ön Asya coğrafyasında ilk Türk siyasî teşekkülleri, ardından geniş sahalara yayılmış Türk devletleri ortaya çıkmıştır. Bu tarihlerden itibaren yazılı kaynaklarda Türklerdeki devlet ve hâkimiyet anlayışı, bunun tarihî ve edebî metinlere yansması ve İranî devletlerdeki benzer unsurları karşılaştırmak mümkün olmaktadır.

İşte bu unsurlardan biri de Türklerde *kut*, İranî kavimlerde ise *xvarenah* diye isimlendirilen hâkimiyet anlayışdır. Yazılı ve yazısız eserlerde her ikisi arasında pek çok benzerlik görmek mümkündür ve bunlar, her iki coğrafyadaki kavimlerin, birbirlerini çok eski dönemlerden beri tanıdıklarını, birbirlerinden etkilendiklerini göstermektedir. Ancak, kimin kimi daha çok etkilediği hususu, sadece yazılı kaynaklar ele alındığında ve ilk cihanşümul devletlerin ve dinlerin genellikle İran coğrafyasından Orta Asya'ya doğru yayıldığı dikkate alındığında İran tarafının ağır bastığı anlaşılmaktadır. Fakat şurası unutulmamalıdır: Türk coğrafyasında kurulan devletler yapısı ve coğrafyası gereği genellikle göçebe iken, İran'da kurulanlar medenî, yani şehir devletleridir. Bu bakımdan aralarında temelde birçok farklılıkların bulunması normaldir. Mesela, İran'daki devletlerde *xvarenah*'nın devlet ve hükümdara ait unsurlar üzerindeki maddî sembollerini görmek mümkün iken, Türklerde bunu ancak manevî olarak hissedebiliyoruz. İkinci bir örnek ise, Türklerde hakimiyet unsuru olan *kut*'u hükümdar temsil ederken, İran devletlerinde bunun vezir ile temsil edilmesi ve bu anlayışın, İran coğrafyasına yakın bir bölgede yazıya geçirilen *Kutadgu Bilig* gibi Türkçe yazılan ilk eserlerimizden birine yansmış olmasıdır.

Eskiden oldukça yakın, ama bugün itibariyle Türklerin hem tarih, hem de coğrafi bakımdan uzak komşuları olan Çin hakkında Türkiye'deki araştırmalar nisbeten ileri seviyededir ve her ikisi arasında bazı mukayeseler yapılabilmektedir (ama kültürel ve devlet yapısı bakımından bunlar bile yeterli

seviyede değildir). Ancak, yine Türkiye’de, gerek tarih, gerekse coğrafya bakımlarından oldukça yakın olan İran’ın bilhassa Eski ve Orta dönemine ait (*OP*: Old Persian, *MP*: Middle Persian) İranistik araştırmalarının olmaması, bunu araştırarak müessese ve bölümlerin bulunmaması, yapılan çalışmaların da oldukça sınırlı kalması sebebiyle gerek Türk, gerekse İran coğrafyasında kurulan devletlerin tarihlerini,, kültürlerini ve dinlerini mukayeseli olarak tetkik etmek mümkün olmamaktadır; zaten dönemin kaynakları da son derece mahduttur. Bu güçlükler aşıldığında, Türklere çok eski dönemlerden beri komşu, hatta yanyana olan İran coğrafyasında kurulmuş devletler incelenebildiği ölçüde Türk tarihi ve kültürü de o ölçüde daha iyi araştırılmış olacak; Türklere oldukça yaygın olarak kullanılan 10’lu Teşkilat, 24’lü Sistem, 4 Yön – 4 Renk – 4 Unsur ve *kut* (hakimiyet anlayışı) gibi temel ve Türklere has anlayışlar İranî karşılıkları ile daha kolay karşılaştırılabilecektir.

BİBLİYOGRAFYA

- Arsal, S. M. 1947 *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul Üniv. Hukuk Fak., İstanbul.
- Biçurin, N.Ya. (İakinf) 1950
Sobranie Svedeniy, o Narodah, obitavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena, t. II, AN SSSR, İstitut Etnografii imeni Mikluho-Maklaya, İzd-vo "AN SSSR", Moskva-Leningrad.
- Bombaci, A. 1953 "Kutadgu Bilig Hakkında Bazı Mülâhazalar", *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı. Mélanges Fuad Köprülü*, DTCF, İstanbul, 65-75.
- Bombaci, A. 1966 "Qutlur Bolsun!" (part two), *UJb*. 38, 13-43.
- Cannata, P. 1981 *Profilo Storico del I Impero Turco (metà VI – metà VII secolo)*, Istituto di Studi dell'India e dell'Asia Orientale, Università degli Studi di Roma, il Bagatto, Roma.
- Ch'en, K. K. S. 1973 *Buddhism in China. A Historical Survey*, Princeton Univ.Press, Princeton, New Jersey, Second Printing.
- Compareti, M. 2000 "Iranian Divinities in the Decoration of Some Dulan and Astana Silks", *Annali di Ca'Foscari. Rivista della Facoltà di Lingue e Letterature Straniere dell'Università di Venezia*, XXXIX, 3, 331-368.
- Compareti, M. 2002 "Introduction to the History of Sogdiana", *The Turks*, Vol. I, Ed. H.C. Güzel, C.C. Oğuz, O. Karatay, Ankara, 373-381.
- Dandamayev, M. 1988
"The Civilisation of Ancient Iran", *Ancient Civilisations of East and West*, Ed. B. Piotrovsky and G. Bongard-Levin, Progress Publishers, Moscow, 113-136.
- Dandamayev, M.A. 1994
"Media and Achaemenid Iran", *History of Civilizations of Central Asia. Vol.II. The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B.C. to A.D.250*, Ed. J. Harmatta, UNESCO Publishing, 35-66.

Eski İrânlılarda Xvarena Anlayışı ve Bunun Türklerdeki Kut ile Münasebeti

De La Vaissière, E. 2002

Histoire des Marchands Sogdiens, Bibliothèque de l'Institut des Hautes Etudes Chinoises, Vol. XXXII, Collège de France, Institut des Hautes Etudes Chinoises, Paris.

Duchesne-Guillemin, J. 1983

“Zoroastrian Religion”, *The Cambridge History of Iran, Vol. 3 (2). The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods*, Ed. Ehsan Yarshater, Cambridge Univ. Press, 866-908.

Eliade, M. 2003

Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi. Cilt I. Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına, Çeviren: A. Berktaş, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul.

Emmerick, R.E. 1983

“Buddhism among Iranian Peoples”, *The Cambridge History of Iran, Vol. 3 (2). The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods*, Ed. Ehsan Yarshater, Cambridge Univ. Pres, 949-964.

Erdmann, K. 1969

Die Kunst Irans zur Zeit der Sasaniden, Florian Kupferberg Verlag, Mainz.

Frye, R. N. 1962

The Heritage of Persia, Weidenfeld and Nicolson, London.

Frye, R. N. 1984

The History of Ancient Iran, Verlag C.H. Beck, München.

Fuchs, W. 1938

“Huei-ch'ao's 慧超 Pilgerreise durch Nordwest-Indien und Zentral-Asien um 726”, *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Jahrgang 1938. Philosophisch-historische Klasse*, Berlin, s. 35-65.

Gabain, A. von 1983

“Irano-Turkish Relations in the late Sasanian Period”, *The Cambridge History of Iran, Vol. 3 (1). The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods*, Ed. Ehsan Yarshater, Cambridge Univ. Pres, s. 613-624.

Gabain, A. von 1988

Eski Türkçenin Grameri, Çeviren: Mehmet Akalın, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay.:532, TTK Basımevi, Ankara.

- Genç, R. 2002 *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, AKDITYK, TTK Basımevi, Ankara.
- Gignoux, Ph.- Litvinsky B. A. 1996
“Religions and Religious Movements – I”, *History of Civilizations of Central Asia. Vol.III. The Crossroads of Civilizations: A.D.250 to 750*, Ed. B.A. Litvinsky, Multiple History Series, UNESCO Publishing, 403-420.
- Golden, P. B. 2004 “E. De La Vaissière, *Histoire des Marchands Sogdiens*, Bibliothèque de l’Institut des Hautes Etudes Chinoises, Vol. XXXII, Collège de France, Institut des Hautes Etudes Chinoises, Paris, 2002”, *JAOS*, 124 / 1, 173-176 (Tanıtım Yazısı).
- Gırşman [Ghirshman], R. M. 1978
“Religii İrana ot VIII veka do n.é. do Perioda İslama”, *Kul’tura Vostoka. Drevnost i rannee srednevekov’e, Sbornik statey*, Gosudarstvennyy ordena Lenina Ermitaj, Otdel Vostoka, İzd-vo “Avrora”, Leningrad, 67-73.
- Gnoli, Gh. 1982 “Qu’ e le montagne”, *Studia Turcologica Memoriale Alexii Bombaci Dicata*, Napoli, 251-261.
- Grenet, F.- Zhang Guangda 1998
“The Last Refuge of the Sogdian Religion: Dunhuang in the Ninth and Tenth Centuries”, *BAI*, 10, 175-186.
- Harmatta, J. 1971 “Sino-Iranica”, *AAASH*, 19, 113-147.
- Kafesoğlu, İ. 1980 *Kutad-gu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul.
- Kızlasov, L. R. 1960 *Taştıkskaya Epoha v İstorii Hakassko-Minusşnskoy Kotlovini*, İzd-vo Moskovskogo Universiteta.
- Klimkeit vd. 2000, H.-J. Klimkeit- Meserve R.- Karimov E. E.-Shackle C. “Religions and Religious Movements”, *History of Civilizations of Central Asia, Vol. IV. The Age of Achievement: A.D.750 to the End of the Fifteenth Century, Part Two. The Achievements*, Ed. C.E. Bosworth and the late M.S. Asimov, Multiple History Series, UNESCO Publishing, 61-90.

Eski İnanlılarda Xvarena Anlayışı ve Bunun Türklerdeki Kut ile Münasebeti

Kljashorny, S. G. 2002

“The Notion of Time and Space in Ancient Turkish Inscriptions”, *Splitter aus der Gegend von Turfan. Festschrift für Peter Zieme anlässlich seines 60. Geburtstags*, Hrsg. von M. Ölmez / S.-Ch. Raschmann, İstanbul-Berlin, 103-109.

Kreyenbroek, Ph. G. 1994

“On Spenta Mainyu’s Role in the Zoroastrian Cosmogony”, *Bulletin of the Asia Institute, Iranian Studies in Honor of A.D.H. Bivar, New Series / Volume 7*, 1993, Ed. C.A. Bromberg, 97-103.

Lerner, J. 1999

“Some so-called Achaemenid Objects from Pazyryk”, *Source. Notes in the History of Art*, Vol. X, No. 4, Summer, 8-15.

Litvinskij, B. A. 1976

“Das K’ang-chü – Sarmatische Farnah (zu den historisch-kulturellen Beziehungen der Stämme Südrußlands und Mittelasiens)”, *CAJ*, XX / 1-2, 47-74.

Litvinskiy, S. G. 1992

“Buddizm”, *Vostochny Turkestan v drevnosti i rannem srednevekov’e. Etnos, Yaziki, Religii*, Red. B.A.Litvinskiy, Rossiyskaya AN, Institut Vostokovedeniya, Moskva, “Nauka”, 427-493.

Lukonin, V.G. 1969

Kul’tura Sasanidskogo İrana. İnan v III-V vv. Oçerki po İstorii Kul’turı, AN SSSR. Otdelenie İstorii. Institut Narodov Azii. Gosudarstvennyy Ermitaj, Glavnaya redaktsiya vostoçnoy literaturı, İzd-vo “Nauka”, Moskva.

Lukonin, W. 1986

Kunst des alten İnan, Seeman-Beiträge zur Kunstwissenschaft, VEB E.A. Seeman Verlag, Leipzig.

Marschak, B. 1986

Silberschätze des Orients. Metallkunst des 3.-13. Jahrhunderts und ihre Kontinuität, Übertragung aus dem Russischen: L. Schirmer, VEB E.A. Seemann Verlag, Leipzig.

Marshak, B. 2002

Legends, Tales, and Fables in the Art of Sogdiana, with an Appendix by V. A. Livshits, Biennial Ehsan Yarshater

Mehmet Tezcan

Lecture Series, School of Oriental and African Studies,
University of London (May 10-17, 1995), No.1,
Bibliotheca Persica Press, New York.

Marshak, B. I. 2002b “Turks and Sogdians”, *The Turks*, Vol. 1, Ed. H.C. Güzel, C.C. Oğuz, O. Karatay, Ankara, 382-389.

Narain, A. K. 1990 “Indo-Europeans”, *The Cambridge History of Early Inner Asia*, Ed. D. Sinor, Cambridge University Press, Cambridge, 151-176.

Nerazik, E. E.- P.G. Bulgakov 1996

“Khwarizm”, *History of Civilizations of Central Asia. Vol.III. The Crossroads of Civilizations: A.D.250 to 750*, Ed. B. A. Litvinsky, Multiple History Series, UNESCO Publishing, 207-231.

Oşanin, İ. M. (Red.) 1984

Bol'soy Kitaysko-Russkiy Slovar', C. 3, AN SSSR, İzd-vo “Nauka”, Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, Moskva.

Oymak, İ. 2002 “Türkistan’da Zerdüştlüğün Yayılması ve Etkileri”, *Türkler*, C. 3, Ed. H.C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 375-384.

Ögel, B. 1971a “Eski Türk – İran Kültür İlişkileri Hakkında Notlar”, *İran Şehinşahlığının 2500. Kuruluş Yıldönümünde Armağan*, MEB Yayını, İstanbul.

Ögel, B. 1971b *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile destanlar)*, I. Cilt, Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü Yayınları, TTK Basımevi, Ankara.

Ögel, B. 1982 *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)*, Başbakanlık Bas., Ankara.

Ögel, B. 1987 “Türklerde ‘Kâinat Devleti’ Anlayışı (*Universismus*)”, *Tarihte Türk Devletleri, I*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 55-63.

Ögel, B. 2001 *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

- Pigulevskaya, N. V. 1958 “Razlojenie Rabovladel’çeskogo Stroya i Obrazovanie Rannefeodal’nogo Obsçestva v İrane (III-VII n.é.)”, *N. V. Pigulevskaya, A. Yu. Yakubovskiy, İ. P. Petruşevskiy, L. V. Stroeva, A. M. Belenitskiy, İstoriya İrana s drevneyşih vremen do kontsa XVIII veka*, İzd-vo Leningradskogo Universiteta, 36-75.
- Puri, B. N. 1993 *Buddhism in Central Asia*, Motilal Banarsidass Publishers, Private Limited, Delhi.
- Rtveladze, E. 1999 *Velikiy Şelkoviy Put’. Entsiklopedičeskiy Spravoçnik. Drevnost’ i rannee srednevekov’e*, Gosudarstvennoe nauçnoe izdatel’stvo “Uzbekistan Milliy éntsiklopediyası”, Taşkent.
- Shrava, S. 1985 *The Kushāra Numismatics*, Pranava Prakashan, New Delhi.
- Sims-Williams, N. 2000 “Some Reflections on Zoroastrianism in Sogdiana and Bactria”, *Silk Road Studies IV. Realms of the Silk Roads: Ancient and Modern*, Proceedings from the Third Conference of the Australasian Society for Inner Asian Studies (A.S.I.A.S.), Macquarie University, September 18-20 1998, Ed. D. Christian & C. Benjamin, Brepols, Ancient History Documentary Research Centre, Macquarie Univ., NSW, Australia, s. 1-12.
- Staviskij, B. Ja. 1986 *La Bactriane sous les Kushans. Problèmes d’Histoire et de Culture*. Edition revue et augmentée, traduite du russe par P. Bernard, M. Burda, F. Grenet, P. Leriche, Librairie d’Amérique et d’Orient, Paris.
- Tanabe, K. 1986 “Iranian Origin of the Buddhist Ūr-ṇā”, *BAOM* 8, 41-54.
- Tanabe, K. 1988 “Iranian Xvarnah and the Treasure of Shosoin at Nara in Japan”, *Iranica Antiqua*, XXIII, 365-384.
- Taşğıl, A. 1995 *Göktürkler*, TTK Yayınları, Ankara.

Mehmet Tezcan

- Taşagıl, A. 2002a “Göktürkler”, *Türkler*, C. 2, Ed. H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 15-48.
- Taşagıl, A. 2002b “Göktürks”, *The Turks*, Vol. I, Ed. H.C. Güzel, C.C. Oğuz, O. Karatay, Ankara, 321-347.
- Tekin, T. 1968 *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, Ed. Th.A. Sebeok, Vol.69, Indiana Univ., Bloomington.
- Tekin, T. 1988 *Orhon Yazıtları*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay. 540, Ankara.
- Tekin, T. 1995 *Orhon Yazıtları. Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk, Simurg* Yayınevi, İstanbul.
- Tekin, T. 2000 *Orhon Türkçesi Grameri*, Yayımlayan: Mehmet Ölmez, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, Ankara.
- Tezcan, M. 2001 “Göktürkler ve Budizm”, *Göktürk Devleti'nin 1450. Kuruluş Yıldönümü, Sempozyum Bildirileri*, Yay. Haz. Yücel Hacaloğlu, Yeni Avrasya Yay., Ankara.
- Tezcan, M. 2005 “Eski Türklerde Budizm Örneğine Göre Din - Devlet İlişkileri (IV-V.yy.larda Kuzey Çin'deki ‘Yabancılar’)”, *XIV. Türk Tarih Kongresi Ankara: 9-13 Eylül 2002. Kongreye Sunulan Bildiriler, III. Cilt*, TTK Yayınları, Ankara, 113-173.
- Tezcan, M. 2006 “359 Amida Kuşatmasındaki Örneğe Göre Hunlarda Defin Merasimi”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 8, S. 2, Erzurum, 81-98.
- Verardi, G. 1983 “The Kusana Emperors as *Cakravartins* Dynastic Art and Cults in India and Central Asia: History of a Theory, Clarifications and Refutations”, *East and West*, NS, Vol.33 / 1-4, 225-294.
- Trever K.V.- Lukonin V.G. 1987 *Sasanidskoe Serebro. Hudojestvennaya Kul'tura İrana III-VIII vekov*, Sobranie Gosudarstvennogo Ermitaja, Moskva “İskusstvo”.

Eski İnanlılarda Xvarena Anlayışı ve Bunun Türklerdeki Kut ile Münasebeti

- Watson, W. 1983 “Iran and China”, *The Cambridge History of Iran, Vol. 3 (1). The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods*, Ed. Ehsan Yarshater, Cambridge Univ. Pres, 537-559.
- Yarshater, E. 1983a “Iranian common beliefs and world-view”, *The Cambridge History of Iran, Vol. 3 (1). The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods*, Ed. Ehsan Yarshater, Cambridge Univ. Press, 343-358.
- Yarshater, E. 1983b “Iranian National History”, *The Cambridge History of Iran, Vol. 3 (1). The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods*, Ed. Ehsan Yarshater, Cambridge Univ. Press, 359-477.

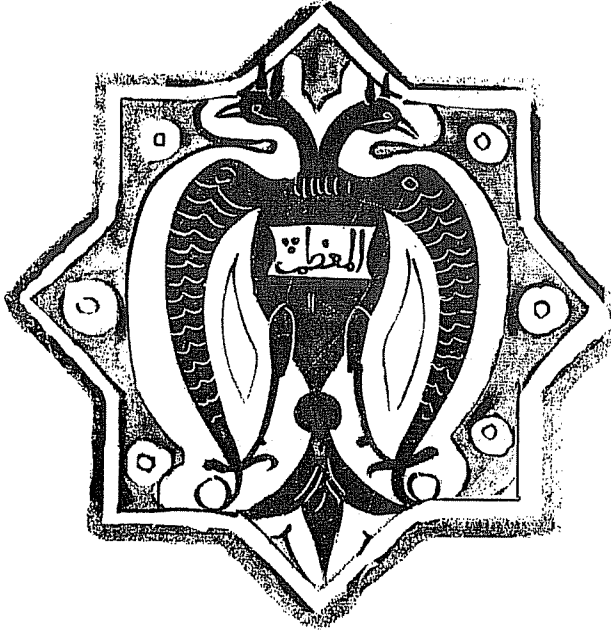
Web Sayfaları:

<http://www.bibliothecapersica.com/articles/v9f3/v9f379.html> (Gnoli Gh., “Farr(ah), Hvarenah”).

<http://www.perseus.tufts.edu/cgi-bin/ptext?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0126&layout=&loc=1.131>

(Herodotus, *The Histories* (ed. A. D. Godley).

Mehmet Tezcan

Beyşehir Kubadabad Sarayı çinisi